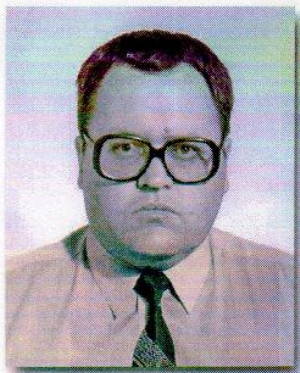

ЛЮЛЬКИ КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ

Плещкий Сергій. Люльки Кам'янської Січі // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За роки 1996-1999. — Опишне: Українське Народознавство, 1999. — Кн.4. — С.68-72

- Народився 23 липня 1958 року в місті Запоріжжі. Проживає в місті Запоріжжі. Закінчив історичний факультет Запорізького державного університету (1994). Працює в Національному заповіднику «Хортиця» старшим науковим співробітником відділу фондів та реставрації.

- Головний напрямок досліджень: вивчення матеріальної культури запорозьких козаків.

- Тема нинішнього дослідження: атрибутування предметів промислів та ремесел козацької доби.

У статті аналізуються керамічні люльки для паління тютюну з Кам'янської Січі.

Відзначається, що відповідно до двох періодів існування цієї Січі люльки поділяються на дві групи, які характеризуються лише їм притаманними формою, декоруванням і кольором черепка.

Автор робить висновок про уніфікацію люльок і утвердження на Кам'янській Січі їх окремого типу.

Стаття проілюстрована малюнками, виконаними автором.

✉ Службова адреса: 69017, Запоріжжя, о.Хортиця, тел.52-71-18

✉ Домашня адреса: 69097, Запоріжжя, вул.Лахтинська, 4, кв.75

аління тютюну було однією з найбільш поширених серед козаків звичок. Тому в народній пам'яті образ козака завжди асоціювався з люлькою і тютюном.

Так, наприклад, майже на всіх народних картинах «Козак Мамай» люлька зображувалася поряд з шаблею і конем.

У переважній більшості люльки для паління тютюну були керамічними. Вони відзначалися великою різноманітністю своїх розмірів, форм та декорування. Лише певні особливості керамічного виробництва, які існували в кожному гончарному осередку, сприяли деякій уніфікації люльок. Але навіть натяк на їх уніфікацію зникав, коли козаки з усієї України сходились на Січ або вирушали в похід¹.

Кам'янська ж Січ була більш віддаленою від Центральної України, ніж її попередниці. Її ізоляваність ще більше посилювалася політикою російського уряду, котрий забороняв будь-які контакти між мешканцями України та опальними запорожцями².

Кам'янська Січ мала два періоди свого існування. Заснована в 1709 р., вона була знищена в 1711 р. і знову відновлена в 1712 р.³ А коли Олешківська Січ була розгромлена самарськими реєстровцями, весь Кіш знов осів на Кам'янці⁴.

Бурхлива історія Кам'янської Січі та її ізоляваність зумовили певні особливості люльок, знайдених при її дослідженні археологічними експедиціями Національного заповідника «Хортиця».

Одна з них має чашечку глекоподібної форми. До її нижньої частини, збоку, приєднаний конусоподібний гранований носик. Його нижній видовжений край охоплює люльку знизу і утворює клиноподібний у плані донний виступ. Ця люлька має черепок жовтого кольору. Її чашечка декорована рельєфними загостреними фестонами, над якими зубчатим коліщатком накатаний ряд заглиблень. Носик прикрашений такими ж фестонами й тонким рельєфним обідком біля чашечки. Уздовж донного виступу є два ряди заглиблень (мал. 1;1).

В іншій люльки чашечка, вірогідно, теж була глекоподібною. Циліндричний носик з кільцевим валиком приєднувався до чашечки за допомогою клиноподібного донного виступу під кутом 60°. Люлька має черепок жовтого кольору (мал. 1;2).

Наступна люлька має циліндричну чашечку, від нижньої частини якої, збоку, під кутом 80°, відходить конусоподібний носик. Люлька має чорний колір (димлена). Носик декорований тонкою навкружною борозенкою біля вінця⁵.

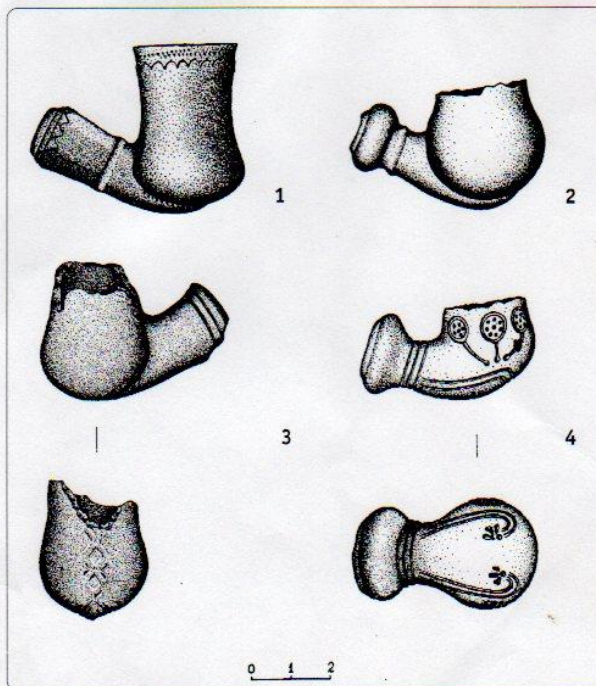
Ще одна люлька мала канельований низ чашечки, а силует розчленовувався горизонтальним валиком⁶.

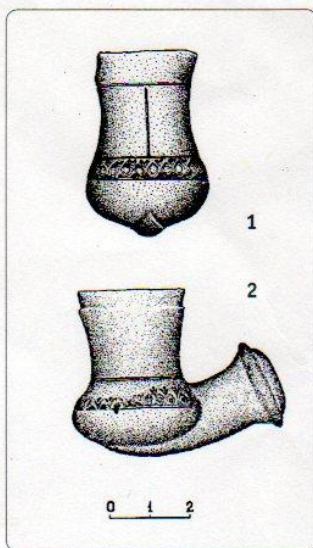
Наступна люлька вирізняється меншими розмірами. Її черепок білий, а декорована вона вдавленими лініями, кільцями й крапками (мал. 1;4).

Типова для другого періоду існування Кам'янської Січі люлька має чашечку глекоподібної форми. Її майже кулястий тулуб займає більше третини загальної висоти люльки. Він плавно переходить у ледь увігнуту шийку, яка закінчується трохи розхиленими вінцями. Носик утрачений, але його залишки дозволяють зробити висновок, що він приєднувався до чашечки в її нижній частині, збоку, за допомогою клиноподібного донного виступу під кутом 65°. Трохи нижче вінець чашечки прокреслена горизонтальна навкружна лінія. З трьох боків, один з яких протилежний носику, на стінках чашечки прокреслені три вертикальні лінії. На плечиках чашечки дві паралельні лінії утворили неширокий фриз, в якому штампом нанесено орнамент у вигляді утворених тонкими рельєфними лініями ромбів з крапкою в центрі і рельєфних трикутників між ними. На її денці, обабіч клиноподібного виступу, прокреслені дві лінії. Люлька має поверхню бузкового кольору і світло-сірий черепок (мал. 2;1).

Інша люлька відрізняється від попередньої меншою висотою і трохи більшим діаметром тулуба, який займає менше третини її висоти. За рахунок цього перехід до шийки більш чітко виражений, а силует люльки не такий стрункий і більше розчленований. Окрім того, із зовнішнього боку вінець зроблений неширокий ритований пасок, а в орнаменті замість трикутників використані рельєфні шеврони (мал. 1;3).

Мал. 1. Люльки першого етапу існування Кам'янської Січі

Мал.2. Люльки другого етапу існування Кам'янської Січі

Ще одна люлька має висоту трохи меншу, ніж у першої люльки, і силует менш розчленований, ніж у другої, за рахунок чого її чашечка виглядає більш масивною і приземкуватою⁷.

Серед люлек другого етапу існування Кам'янської Січі слід виділити люльки зі слабо розчленованою глекоподібною чашечкою і конусоподібним носиком, який приєднувався до неї без допомоги донного виступу. Декорувалися вони по вертикальному з'єднувальному шву чашечки ромбами, виконаними рельєфними лініями. Але одночасно з цим вони мали характерний для люлек другого періоду Кам'янської Січі колір. А на денці, за відсутності виступу, все ж прокреслювалися дві лінії у вигляді шеврона.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в перший період існування Кам'янської Січі люльки мали конусоподібні, циліндричні, лійкоподібні⁸ і глекоподібні чашечки. Але переважала слаборозчленована глекоподібна їх форма. У зв'язку з цим слід зауважити, що форма глечика, мабуть, була більш звичною, бо глечик був дуже поширеним різновидом українського глиняного посуду. Окрім того, глекоподібна форма естетичніша, ніж, скажімо, циліндрична. Також вона забезпечує кращу фіксацію люльки в руці при користуванні нею.

Носики люлек, найчастіше, були циліндричними, рідше — конусоподібними. Але всі циліндричні носики обов'язково мали кільцевий валик на вінцях. Така конструкція, у першу чергу, надавала міцності саме тій частині, в яку вставлявся чубук і яка несла чи не найбільше навантаження при користуванні люлькою. Не варто також нехтувати існуючою думкою про те, що за ці валики люльки прив'язувалися до пояса. Але ця функція була додатковою. Адже з такою метою валики було б доцільніше розміщувати ближче до чашечки. Усі носики відходили від чашечок

в їхній нижній частині, збоку, а кут їх приєднання варіювався від 60° до 80°. Часто носики приєднувалися за допомогою донного виступу, який міг бути клиноподібним чи стрічкоподібним⁹ у плані. Наявність цього виступу забезпечувала достатньо міцне з'єднання, і відлами носиків від чашечок у цьому місці фіксуються дуже рідко.

При декоруванні люлек не простежується застосування ні поливи, ні ангобів, а їхні кольори зумовлювалися лише властивостями глини і традиціями її обробки, які існували в тих гончарних осередках, з яких походили люльки. Тому й трапляються білі, чорні (димлені), брунатні та жовті люльки.

Серед прикрас слід відзначити декоративні елементи, утворені ще у формочках при виготовленні люлек. Вони не були надто складними і застосовувалися не дуже часто. Декорувалися люльки рослинним, геометричним і рослинно-геометричним орнаментами. Наносилися вони видавлюванням крапок, ліній, кругів тощо. Широко застосовувалися зубчасті коліщатка, а інколи — штампи.

Таким чином, можна відзначити, що люльки першого етапу існування Кам'янської Січі походили з різних регіонів, а тому для них характерна велика різноманітність форм, кольорів і технік декорування.

Становлення ж характерного для Кам'янської Січі типу люлек, вірогідно, було пов'язане з розгортанням місцевого виробництва¹⁰. Але воно почалося не відразу після заснування Кам'янської Січі, тому на ній, можливо, деякий час існував певний дефіцит люлек. Про це свідчать люльки, характерних для першого етапу існування Січі типів, з ознаками повторного використання після пошкодження. Так, в одній люльці після втрати верхньої частини чашечки були сформовані, за допомогою дрібних сколів без їх згладжування, нові вінця. Ці своєрідні вінця обпалені до чорноти під час запалювання тютюну (мал.1;2). Віншої верх чашечки втрачено приблизно на дві третини її висоти. На відміну від попередньої люльки вінця цієї не мають слідів задимлення, але він старанно вирівняний і відшліфований, що теж свідчить про повторне використання¹¹.

Після певного проміжку часу, потрібного для відпрацювання технології виготовлення люлек з місцевої сировини і підготовки всього необхідного для цього, розгорнулось їх місцеве виробництво. Сприяло становленню єдиного типу люлек те, що їх місцеве виробництво, вірогідно, зосереджувалося в руках не дуже чисельних січових гончарів, що виключало значні відмінності між ними. А зменшення припливу втікачів і обмеження контактів запорожців з мешканцями України майже припинили надходження люлек інших типів на Кам'янську Січ. Природно, що за таких умов люльки місцевого виробництва почали витісняти люльки старих типів.

І якщо люльки першого періоду існування Кам'янської Січі відрізнялися лише за кольором (90%), то для другого етапу була характерна наявність 90% однотипних люльок¹².

Усі нові люльки мали глекоподібні чашечки, які за своїми пропорціями відрізнялися від глекоподібних чашечок більш ранніх типів люльок. Так, у нових люльок діаметр найбільшого розширення тулуба збільшився до 30-32 мм і за рахунок цього їх силует став більш розчленованим. Але нової уніфікації не відбувалося, і за пропорціями своїх чашечок люльки нового типу різнилися між собою. Нечисленні ж люльки, які поєднували в собі особливості люльок старих і нових типів, мабуть, слід розглянути як перехідний тип.

Носики нових люльок були в переважній більшості випадків конусоподібними. Така форма багато в чому досягалася за рахунок того, що їх кінцеві валики мали більш загострений профіль і плавно приєднувалися до носика. Адже різниця діаметрів носика біля чашечки і на кінці не перевищувала 1-2 мм, і за відсутності таких валиків визначення профілю було б ускладнене. Носики приєднувалися до чашечок в їхній нижній частині, збоку, під кутом 65° за допомогою клиноподібного в плані донного виступу.

У декоруванні нових люльок широко застосовувалося ритмування по сирому черепку тонких ліній. Такими лініями утворювався орнаментальний фриз, а на денці, обабіч клиноподібного виступу, прокреслювався шеврон.

Обов'язково при декоруванні нових люльок застосовувалося нанесення геометричного орнаменту за допомогою штампу. Його негатив різьбився, найвірогідніше, на кістяній основі. Адже кістка поєднувала в собі і легкість обробки, і певну довговічність при роботі з вогкою глиною. А наявність кісткообробної майстерні на Січі¹³ дозволяла гончарям замовляти штампи у спеціалістів. Розміщувався орнамент на плечиках чашечки в прокресленому фризі. Наносився він дещо недбало і при цьому втрачалися деякі

деталі декоративних елементів та порушувалась їх симетрія. Найбільш масово використовувалися орнаментальні мотиви у вигляді рельєфного кільця із зубчастою внутрішньою стороною, з крапкою в центрі. Часто зустрічаються орнаментальні мотиви, основою композиції яких був ромб. Рідше зустрічаються рельєфні кільця без зубчиків на внутрішній стороні і рельєфні кола із заглибленням у центрі. Збоку від усіх цих фігур завжди розміщувалися рельєфні чи заглиблені шеврони або трикутники, орієнтовані гострими кутами назустріч один одному.

Але найбільш виразним елементом у декоруванні нових люльок був їхній колір. За всієї виразності цього кольору його означення викликає певні труднощі. Найбільш відповідним видається бузковий колір в усій його різноманітності — від блакитно-сірого до дуже темного, з червонуватим відтінком. Характерною особливістю кольористики цих люльок було те, що всі відтінки іноді могли бути присутні на одній люльці у вигляді окремих плям і пасом. Виготовлялися нові люльки у формочках, методом штампування. А черепок ставав після випалювання світло-сірим.

Резюмуючи, хотілося б зазначити, що під впливом ізольованого становища Кам'янської Січі й у зв'язку з розгортанням на ній виробництва керамічних люльок, відбувалася їх уніфікація. Так, чашечки нових люльок були лише глекоподібними, а їх пропорції відрізнялися від пропорцій чашечок старих люльок.

У декоруванні нових люльок практично не використовувалися елементи, отримані у формах. Також фактично зникло таке поширене раніше накатування рядів заглиблень за допомогою зубчастого коліщатка. Натомість обов'язкового характеру набуло нанесення геометричного орнаменту за допомогою штампу.

Усі ці зміни, в поєднанні з характерним кольором, надали люлькам неповторності, що й дозволяє виділити їх в окремий тип.

¹ Дніпропетровський державний історичний музей імені академіка Д.І.Яворницького: Каталог. Вип.І. Кераміка. — Дніпропетровськ, 1964. — С.126-136; Свешніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993. — С.185-187.

² Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1990. — С.439; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т.1 — С.97-98.

³ Сокульський А.Л. Факти, висновки, дослідження Кам'янської Січі. 1971-1975 рр. // Матеріали першої республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». — Дніпропетровськ, 1990. — С.198.

- ⁴ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990. — Т.1 — С.101.
- ⁵ Фонди Національного заповідника «Хортиця». — КС-1154.
- ⁶ Там само. — КС-1161.
- ⁷ Там само. — КС-1143.
- ⁸ Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. — 1994. — №4. — С.53.
- ⁹ Фонди Національного заповідника «Хортиця». — КС-1162.
- ¹⁰ Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Звіт про дослідження на Кам'янській Січі у 1989 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». — №39. — С.23.
- ¹¹ Фонди Національного заповідника «Хортиця». — КС-241.
- ¹² Козловський А.О., Ільїнський В.Є. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. — 1994. — №4. — С.52.
- ¹³ Сокульський А.І. Звіт про роботу ДАЕ в 1974 р. // Науковий архів Національного заповідника «Хортиця». — №82. — С.14.

07.05.1996
